

A bori munkaszolgálatosok hosszú története

A második világháború idején Magyarországon is általános hadkötelezettség volt érvényben. Különböző okokból azonban nem mindenkit hívtak be fegyveres katonai szolgálatra. Sokan a származásuk, a nemzetiségi hovatartozásuk, a politikai meggyőződésük vagy vallási hitelveik miatt nem foghattak fegyvert. Horthy Miklós kormányzó rendszere azonban nem akart teljesen lemondani róluk, és mindenképpen szándékában állt bevonni őket a hadsereg valamilyen kötelékébe. Integrálni akarta őket a honvédelmi rendszerbe, és munkájukat katonai célokra akarta használni: a hátszágban, a hadműveleti területen és a frontvonalon egyaránt. Ezért megalapították a fegyvertelen katonai szolgálat, a munkaszolgálat intézményét. A honvédelmi minisztérium létrehozta ezáltal a magyar hadsereget kiegészítő, kisegítő munkás-hadsereget. Elsősorban a zsidókat, a cigányokat, az ország területén élő nemzetiségek és a vallási kisebbségek tagjait kötelezték munkaszolgálatra. A munkaszolgálatos alakulatokban a világháború éveiben több százezer ember fordult meg, és közülük több tízezren veszítették életüket.

Németország 1943. február 20-án a német hadiipar számára tízezer zsidó munkaszolgálatost kért a jugoszláviai Borba. Nagybaconi Nagy Vilmos honvédelmi miniszter nem támogatta a munkaszolgálatosok Szerbiába küldését. A Minisztertanács kétszer is megtárgyalta a kérdést, és mindkétszer egyetértett Nagybaconi Nagy Vilmossal. A németek néhány hónappal később, május 6-án hirtelen megváltoztatták kérésüket. Bor helyett 4000 munkást kértek az észtországi (tallinni) olajpala bányászatához. Időközben azonban kormányváltás történt Magyarországon, és Horthy Miklós miniszterelnöknek Kállay Miklóst, az új honvédelmi miniszternek pedig Csatai Lajos vezérezredest nevezte ki. Utóbbi elvetette ugyan az Észtországra vonatkozó kérést, de támogatta a bori munkaszolgálat ötletét. Ezt követően már hamar, 1943. július 2-án Budapesten megkötötték a magyar–német megállapodást. Az erről

szóló első szerződést magyar részről Ruszkiczay-Rüdiger Imre vezérezredes, német oldalról pedig Wilhelm Neyer, OT-Hauptfrontführer írta alá.¹

A BORI MUNKASZOLGÁLAT HISTORIOGRÁFIÁJA ÉS FORRÁSAI

A bori kényszermunka történetének (1941–1944) monografikus feldolgozása eddig nem történt meg. Ezen nem változtat az sem, hogy egy-egy német, szerb és magyar szerző fontos anyagokat közölt a témában.² A monografikus feldolgozás hiányának oka az 1945 utáni kelet-európai politikai berendezkedés, valamint a társadalmi viszonyok, továbbá a német és szerb történetírás érdektelensége. Fontos tényezőként kell megemlíteni továbbá az írott források számottevő hiányát és a kutatás – máig meglévő – egyéb akadályait is.³ A magyar bori munkaszolgálat teljes történetének (1943–1945) megírása is hiányzik, miközben jelentős művek születtek a témában.⁴ Ennek okai hasonlóak. A bori munkaszolgálat története és topográfiai vonatkozásai miatt a kvantitatív források számos országban kutatandók. A források elsődlegesen Magyarország, Németország és a mai Szerbia, Románia, Szlovákia, továbbá az Amerikai Egyesült Államok és Izrael levéltáraiban, valamint magángyűjteményekben lelhetők fel.

Az irodalomtudomány körébe sorolandó munkák és a regényes formában megjelent visszaemlékezések sem pótolhatták a témakör átfogó feldolgozását. Utóbbiakat elsősorban 1945 körül írták, és közülük több kiadásra is került Magyarországon, Romániában (Erdélyben) és Palesztinában (Izraelben). A visszaemlékezések megjelenésének második hulláma a magyar rendszer-

1 Abschrift. Vorvereinbarung. Budapest, 1. Juli 1943. in Randolph L. Braham (szerk.). *The Destruction of Hungarian Jewry. A Documentary Account*, New York: Pro Arte for the World Federation of Hungarian Jews, 1963. 62. doc. 258–259.

2 Rutar, Sabine. „Arbeit und Überleben in Serbien. Das Kupfererzbergwerk Bor im Zweiten Weltkrieg” in *Geschichte und Gesellschaft* 31/1, 2005, 101–134. Pajić, Tomoslav. *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika, 1941–1944*, Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1989.; Csapody Tamás. *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálatosok történetéből*, Budapest: Vince Kiadó, 2011.

3 A Josip Tito vezette Jugoszláviában a zsidók és a magyarok terhére elkövetett minden bűncselekmény kutatása nemkívánatos feladatnak minősült.

4 A teljesség igénye nélkül: Gazsi József. „6000 bori munkaszolgálatos tragédiája” in *Had-történelmi Közlemények* 11/1, 1964, 70–83. Braham L. Randolph. *The Politics of Genocide. The Holocaust in Hungary, vol. II.*, New York: Columbia University Press, 1994.

változás (1989) utánra datálható. A két időszak között a Nyugaton élő boriaknak különböző nyelveken jelentették meg memoárköteteket, amelyek Magyarországon mindmáig ismeretlenek maradtak. A fikciós irodalom legismertebb darabja a Palásti Lászlónak több kiadást is megélt műve.⁵ Az irodalomtudományi feldolgozások közül a legismertebbek közé tartoznak a Tolnai Gábor irodalomtörténész nevéhez fűződő írások.⁶

A bori visszaemlékezések külön csoportját alkotják a kisegyháztagok által írt visszaemlékezések. Ezek hasonlóak a keresztény egyházi irodalomban számotartott mártírirodalom műfajában született művekhez. Ezekben a transzcendens kapcsolat meglétének bizonyítása, valamint a misszionálás legalább olyan fontos cél, mint az események rögzítése. A bori munkaszolgálatra való visszaemlékezéseik szervesen illeszkednek az egészen a Kádár-rendszer végéig tartó üldöztörténeteikbe. Annál is inkább, mivel 1945 után is elutasították a katonai szolgálatot, így a szétszóródott volt bori munkaszolgálatosok hosszú éveket töltöttek a szocialista Csehszlovákia, Jugoszlávia, Magyarország, Románia és Szovjetunió börtöneiben. Bori visszaemlékezéseik tehát az egységesnek mondható, folytatólagos szenvedéstörténetük részét képezik.

A bori munkaszolgálatról szóló kutatásaim során a budapesti Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának (NÜB) anyagaira is támaszkodtam. A szervezet 1962–1963-ban készített kérdőíves felmérést (*survey* technika) a volt bori munkaszolgálatosok körében. Ennek során 384 darab, egyenként 18 nyitott kérdést tartalmazó adatlap maradt fenn. Egy másik jelentős forrás a budapesti Hadtörténeti Levéltárban őrzött partizán-visszaemlékezések, amelyek az 1970-es évekből származnak. Ezek között számos olyan található, amit volt bori munkaszolgálatos írt, aki szabadulása után partizán lett.⁷ A felsorolt *oral history* anyagokon túl, számos, nemzetközileg is ismert, részben online is elérhető adatbázis tartalmaz bori munkaszolgálatos visszaemlékezéseket. A magyar Deportáltakat Gondozó Országos Bizottság (DEGOB) magyar és német nyelven őriz mintegy 4000 visszaemlékezést, köztük több bori

5 Palásti László. *A bori halálút regénye*, Budapest: Gábor Áron Könyvkiadó Vállalat, 1945.

6 Tolnai Gábor. „Radnóti Miklós nyomában” in *Kortárs* 16/1–3, 1972, 86–106., 254–269., 416–433.

7 HM-HIM-HL VII. 205. A magyar antifasiszta ellenállási mozgalom iratai. Partizán-gyűjtemény, Jugoszlávia.

vonatkozásút.⁸ A legismertebb oral history anyagok között, mint a USC Shoah Foundation Visual History Archive-ben,⁹ a jeruzsálemi Jád Vásem Intézet levéltárában (YVA),¹⁰ továbbá a United States Holocaust Memorial Museum video-gyűjteményében¹¹ is sok bori visszaemlékezés lelhető fel. Volt bori munkaszolgálatosokkal, valamint az őrzésükkel megbízott katonák leszármazottjaival magam is készítettem interjút.¹²

A tiszti keret Borban 1943-ban, álló sor közepén szemüvegben a táborcsoport-főparancsnok, Balogh András alezredes. Forrás: Sosberger Pál magángyűjteménye.

8 DEGOB-jegyzőkönyvek. A bori munkaszolgálatlaltal kapcsolatos jegyzőkönyvek száma kb. 100 db.

9 Visual History Archive. USC Shoah Foundation Institute for Visual History and Education, University of Southern California (továbbiakban VHA): a bori munkaszolgálatlaltal kapcsolatos videóinterjúk száma 108 db.

10 YVA: a bori munkaszolgálatlaltal kapcsolatos jegyzőkönyvek száma 31 db.

11 USHMM: a bori munkaszolgálatlaltal kapcsolatos jegyzőkönyvek száma 16 db.

12 Volt bori munkaszolgálatosokkal 2005-től készítettem interjúkat, számuk kb. 70 db.

A BORI BÁNYA

A magyar munkaszolgálatosok kiküldése idején Jugoszlávia már több mint két éve német megszállás alatt állt. 1941. április 6-a után a szétesett Jugoszlávia egyes részeit Magyarország, Bulgária és Olaszország szerezte meg, más részein németeket kiszolgáló bábkormányok alakultak. Nyugat-Bánát a németek által megszállt, de Szerbia részét képező terület lett. A katonai célok elérése érdekében a Harmadik Birodalomnak nagy szüksége volt a délkelet-európai térség (Südost) nyersanyagaira. Ugyanis a kelet-szerbiai bori bányavidéken bányászott rézérc – a tengerentúli rézbehozatal ellehetetlenülése miatt – különösen fontos volt Németországnak. Borban elsősorban rezet bányásztak, de arany, azbeszt, ezüst, króm, mangán, nikkel, ólom és ón kitermelésére is sor került. A német megszállás éveiben a bori bányák adták az összes német ércszükséglet közel felét, ezen belül pedig a rézszükséglet negyedét. (1943 júliusában havi 50 423 tonna ércet bányásztak.)¹³ A bori rézérc Németországba szállítását először a jugoszláv állammal megkötött szerződés garantálta, majd Párizs 1940. júniusi megszállása után az eredetileg francia tulajdonú bánya német tulajdonba ment át. A strasbourgi székhelyű új vállalat, a Bor Kupferbergwerke und Hütten AG nevet kapta, és vezérigazgatójának a későbbi szerbiai gazdasági főmegbízottat, Franz Neuhausent nevezték ki. A német konzorcium tagja volt a többi között a Siemens–Bauunion GmbH cég is. A bori munkát Fritz Todtról, a későbbi német birodalmi fegyverkezési és utánpótlási miniszterről elnevezett katonai szervezet, az Organisation Todt (OT) irányította. Az OT Németországban és a megszállt területeken egyaránt számos építkezést irányított. A magyar munkaszolgálatosok bori munkára igénylésének idején – Fritz Todt halála miatt – már Albert Speer birodalmi miniszter vezetése alatt állt.

13 Predsedniku „Bor” rudnika bakra i topionice A. G. NSFK–Obergruppenfireru Nojha-uzenu. (Neuha-sen NSFK [Nationalsozialistisches Fliegerkorps]–Obergruppenführer úrnak, a bori rézbányák és kohó Rt. elnökének.) Beograd, 1943. 08. 11. Nytsz.: nincs. In: Borski rudnik u vreme drugog svetskograta [A bori bánya a második világháború alatt.] Arhivska grada. [Irattári anyag.] Bor, 1981, Knjiga XXV. Biblioteka Casopisa „Bakar” izdavacke delatnosti i Istorijskih Istrazivanja RTB Bor. 80.

A MAGYAR–NÉMET SZERZŐDÉS ÉS A MAGYAR KONTINGENS KISZÁLLÍTÁSA

A bori munkaszolgálatról szóló magyar–német szerződés ismert példánya – mint „előzetes szerződés” – mindössze két oldalból és hat pontból állt. Ebben kizárólag 3000 fő, katonai századokba osztott zsidó munkaszolgálatos kiszállítása szerepelt. A megállapodás szerint Magyarország az OT rendelkezésére bocsátotta a zsidó századokat, de azokat „fegyelmi szempontból” magyar vezetés alá rendelte. Az OT gondoskodott a munkaszolgálatosok bori elhelyezéséről és összes ellátmányáról. Ellenszolgáltatásként a németek havi 100 tonna, legalább 30%-os réztartalmú rézkoncentrátum szállítását vállalták. A 3000 fő munkájának ellenében Magyarország végül havi körülbelül 28 ezer tonna rézkoncentrátumot kapott, és ezért körülbelül 130 ezer pengő¹⁴ fizetett. A németek tehát kötelezettséget vállaltak a kényszermunkások ellátására, de a munkaerőért cserébe a magyar fél csak vételi lehetőséget kapott, és a nyersanyagért fizetnie kellett. Joggal nevezte tehát a bori munkaszolgálatot Jehuda Deutsch bori túlélő rabszolgamunkának, hiszen Magyarország áruba bocsátotta állampolgárainak munkaerejét.¹⁵

A magyar rabszolgasereg 1943-ben tehát 3000 főből állt. A munkaszolgálatosok 94%-a az antiszemita törvények értelmében zsidónak minősültekből, míg a fennmaradó 6% a kisegyházakhoz tartozó, katonaságmegtagadó, általában hűtlenségért elítélt Jehova Tanúja, reformadventista¹⁶ és nazarénus férfiakból állt. A szerződésben rögzítették azt is, hogy a Honvédelmi Minisztérium további zsidó munkaszolgálatosokat bocsáthat az OT rendelkezésére. A szerződés e pontja képezte az alapját annak, hogy egy évvel később ismét 3000 magyar munkaszolgálatos kerülhessen Borba. Ekkor, 1944-ben kizárólag zsidó munkaszolgálatosokat vittek Borba.

14 Mai árakon számolva kb. 1 252 000 euró.

15 Deutsch, Jehuda. *Bor. Slave Trade during Second World War*, Netanya: szerzői kiadás, 2003.

16 Az adventista egyházból 1914-ben kiközösített reformadventisták (adventista reformmozgalom) 1925-ben szerveződtek újra.

*Jehova Tanúinak egy csoportja Borban, a meddőhányók oldalában,
1943 őszén. Magyarországi Jehova Tanúi Egyház Archívuma. Nytsz.: nincs.*

Az első magyar munkaszolgálatos katonai kontingenst 1943. július elején-közepén indították útnak. A kiküldött 14 zsidó munkaszolgálatos század a már felállított és a korabeli Magyarország különböző területén dolgoztatott századokból állt. Az észak-erdélyi Tasnádról és a közép-magyarországi Páhiból Szegedre, a dunántúli Szentkirályszabadjáról és Székesfehérvárról Ercsibe, a bácskai Zombor környéki Bácskertesről, Bácsszentivánról és Bükkszállásról Apatinba vonták össze a századokat. Mindezeket kiegészítették két szegedi munkaszolgálatos századdal, valamint a Jászberényben felállított és Ercsibe vezényelt kisegyháztagokból álló 801-es számú különleges munkaszolgálatos századdal. Ez utóbbi század 160-161 Jehova Tanújából, 17 reformadventistából és 8 nazarénusból állt. Az összesen 15 századot számláló egységet Szegeden, valamint Ercsiben és Apatinban tették hajóra. (A szegedi behajózás dátuma 1943. július 11-e volt.) Előzőek a Tiszán, utóbbiak a Dunán gőzhajóval és uszályokon tették meg az utat. Közel egy időben érték el a jugoszláv-román-bolgár hármashatár közelében lévő kelet-szerbiai Prahovo dunai kikötőt.

Innentől kezdve a Timok folyó völgyében, majd a Žagubica és Bor között lévő keskenyvágányú vasúttal haladva értek el végcéljukhoz. (A legutolsó csoport 1944. augusztus 5-én érkezett Borba.) A munkaszolgálatosokat az eredetileg is rájuk felügyelő magyar katonai keret kísérte. A hivatalos dokumentumokban gyakran „keresztény keretnek” nevezett katonai kísérők a jászberényi bevonulásnál, majd pedig a vízi út során súlyosan bántalmazták a kisegyháztagokat, akik minden katonai parancsot megtagadtak.¹⁷

*Reformadventisták Borban.
Forrás: Kovács Anna magángyűjteménye.*

17 ld. még 122. oldal. Csapody Tamás. „'Szektáriánusok' Borban. Jehova Tanúk, reformadventisták és nazarénusok bori munkaszolgálatára” in *Korall* 95, 2024, 109-134.. <https://doi.org/10.52656/KORALL.2024.01>

A BORI MUNKASZOLGÁLAT ELSŐ SZAKASZA

(1943. JÚLIUS–1944. MÁJUS)

A német megszállást követő bábkormányok, különösen a kollaboráns jugoszláv Nedić-kormány mindent megtett azért, hogy a németek munkaerő-szükségletét kielégítsék. Elrendelték a német hadigazdaság céljaira történő mozgósítást, és szigorú büntetés terhe mellett létrehozták a munkaszolgálat és kényszermunka intézményét. Az egész ország területére kiterjedő toborzást az OT végezte. A háborús évek alatt a bori bányavidék lépett fel a legnagyobb munkaerőigénnyel. A toborzási eredmények 1943 elején a mélypontra zuhantak, a szökeések ezres méreteket öltöttek, míg a bányavidék munkaerő-szükségletei folyamatosan és jelentősen nőttek. A németek minden, számukra elérhető lehetőséget megragadtak a munkaerőhiány csökkentésére. Ekkor már, a civil munkásokon kívül, orosz, francia, valamint bosnyák, görög, lengyel, román hadifoglyokat és Jugoszláviából származó zsidó kényszermunkásokat is dolgoztattak. A kényszermunkások között voltak politikai szempontból megbízhatatlanok és partizángyanús személyek is, akiket általában a legnehezebb, föld alatti munkára osztottak be. Őket külön tartották fogva, a Borban lévő *Straflager*ben (büntetőtáborban). Az 1943 szeptemberi olasz kiugrást követően 1400 hadifogoly, úgynevezett Badoglio-katona került Borba. A mindkét magyar kontingens odaérkezése után, 1944 közepén a bori kényszermunkások összlétszáma több tízezer főt számlált.

A tág értelemben használt bori bányavidék táborainak a száma 1944 januárjában 40 volt. (A szerb nyelvű szakirodalom gyakran használja a „Bor környéki táborok” meghatározást.) A Bor és Kostolac között felépülő altáborok közül nyolcra kerültek hosszabb ideig magyar zsidó munkaszolgálatosok. A táborokban az időközben megérkező második magyar csoporttal együtt közel 20 ezer kényszermunkást tartottak fogva. A főtábor (Berlin tábor) Bor község közvetlen közelében volt, de a Borban lévő Brünn és Süd táborokban, valamint a *Straflager*ben rövid ideig, de szintén megfordultak magyar munkaszolgálatosok. Az első csoportban érkező 14 magyar munkaszolgálatos század a Berlin táborba került. A hatalmas kiterjedésű, dombra épített barakktáborban kizárólag magyar munkaszolgálatosok voltak. Egy külön barakkban a kisegyháztagokból álló századot helyezték el. A 15. századot a Bortól néhány kilométerre lévő egyik táborba, a hegyek között lévő München nevű altáborba vitték. A második csoportban kivitt munkaszolgálatosok általában a hegyekben lévő altáborokba kerültek. Ezek átlagosan körülbelül 5 kilométerenként, a Bor–Žagubica és a Žagubica–Laznica közötti közút

jobb, vagy baloldalán helyezkedtek el. Az altáborokat a Harmadik Birodalomhoz tartozó tartományokról, településekről és tájegységekről (Bregenz, Heidenau, Innsbruck, Laznica, München, Rhön, Vorarlberg, Westfalen), vagy pedig az altábornak helyet adó szerb településről nevezték el (Laznica, Krepolin, Žagubica stb.).¹⁸ A táborokat és altáborokat 1942 és 1944 között többször átnevezték.

A táborok korábban már lakottak, ezért a közállapotok elviselhetőek voltak (ivóvíz, fürdővíz, patakvíz; villany, latrina), azonban a poloskák és a tetvek megkeserítették az életüket. A táborokban kevés, de szakmailag és emberileg kiváló magyar zsidó orvos teljesített szolgálatot. Az orvosok a munkaszolgálatosoktól elvett, gyorsan elfogyó gyógyszerkészletből gazdálkodtak, és a háborús helyzetre jellemző körülmények között műtöttek.¹⁹

A magyar munkaszolgálatosokat megérkezésük után azonnal munkába állították. A Berlin táborba kerültek általában bányaműveléssel összefüggő munkát végeztek, és elsősorban a külszíni fejtésnél (meddőrétegek robbantásos eltávolítása), alagútúrásnál dolgoztak, és árvízvédelmi töltést építettek. A szennyezett levegőjű környezetben védőfelszerelés nélkül, saját ruhájukban végezték a nehéz fizikai munkát. Gyakoriak voltak a sérülések és a balesetek, köztük a halállal végződők is. Az élelmezésükről a németek a német katonai normák szerint gondoskodtak. A visszaemlékezések szerint az ellátás (élelem, cukorka, cigaretta, illetmény) szerénynek volt mondható, de a munkaszolgálatosok a hideg tél beálltaig és a lakossággal való kapcsolat fennállásáig nem éheztek.

Az altáborokban fogvatartottak kapták a legnehezebb terepszakaszon, a hegyekben megépítendő vasúti töltés építésének, a már megkezdett munka folytatásának a feladatát. A vasúti nyomvonalat a hegyek által körülvett, ezer méter magas Crni Vrh-ben (Fekete-hegységben) építették. A monumentális építkezés 80 évvel később látható maradványai is imponálóak.²⁰

A németek által megszállt területen katonai közigazgatást vezettek be. Borban egyaránt jelen voltak a Wehrmacht és az SS katonái, valamint a Gestapo. A partizánok ellen és a szökött kényszerszemélyek elfogására külön katonai

18 Az altáborok nevét ABC és nem a Bortól való távolságuk szerinti sorrendben közlöm.

19 Rubányi Pál. „Tisztelt hallgatóság” in Kövesné Terstyánszky Edit (szerk.). *Gyógyító tudósok*, Budapest: Minerva, 1982. 166–176. Csapody Tamás. *Bori munkaszolgálatosok. Fejezetek a bori munkaszolgálatosok történetéből*, Budapest: Vince Kiadó, 2011. 37–114.

20 A hegyi nyomvonalnak az összesen kb. 50 km hosszú, szakaszokban megépült vasúti töltését 2015-ben bejártam.

csapatokat, elsősorban fehérorosz egységeket vetettek be. A munka irányítói és felügyelői a katonai rendfokozattal ellátott, kézfegyverrel rendelkező, és gyakran bottal közlekedő OT-katonák voltak. A szervezet munkavezetőit a köznyelvben és a foglyok maguk között todtistáknak hívták. A magyar munkaszolgálatosok leggyakrabban osztrák származású munkavezetőkről számoltak be, azonban a németeken kívül voltak népi német (magyar, cseh, román) és bolgár, ukrán, orosz, fehérorosz todtisták is. A munkavezetők közül sokan voltak olyanok, akik életkoruk, egészségügyi állapotuk, esetleg politikai nézeteik miatt nem kerülhettek a frontra, vagy éppen büntetésből kerültek Borba.²¹ A magyar munkaszolgálatosokkal való bánásmód nem volt egységes: megengedő és kegyetlen felügyelő egyaránt volt közöttük. Arra is volt példa, hogy egy todtista szándékosan súlyos sérülést okozott, vagy megölt zsidó munkaszolgálatost.²²

A hajón elindított magyar munkaszolgálatosok akkor érkeztek meg Borba, amikor a németek már számos súlyos katonai vereségen voltak túl, és megkezdődött az európai zsidóság haláltáborokba hurcolása. A németek vereséget szenvedtek Sztálingrádnál és Kurszknál. A következő hónapban az angolszász repülők pedig már Hamburgot és a Borhoz légvonalban közel eső romániai Ploieștit bombázták. Befejeződött a szövetségesek szicíliai partraszállása is. Mindez azonban csak a haditermelés további fokozására ösztönözte a németeket.

A magyar–német szerződésben foglaltak szerint a magyar munkaszolgálatosok magyar katonák alárendeltségében voltak Borban. A munkaszolgálatosok a munkahelyeken a todtisták irányítása és felügyelete alatt dolgoztak, de minden további vonatkozásban a magyar keret parancsnoksága alatt álltak. A magyar táborcsoport főparancsnoka az ekkor 48 éves Balogh András alezredes volt egészen 1943 decemberéig. Balogh szigorú volt a kerettel, a munkaszolgálatosokkal és a németekkel egyaránt. A munkaszolgálatosokkal szemben a magyar hadseregben rendszeresített kikötés²³ és botütés büntetését alkalmazta, szökésért pedig halálbüntetést helyezett kilátásba. Számára

21 Szauer László. „Emlékeim a munkaszolgálatról” in Szele Anna–Szele György (szerk.). *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál*, Budapest: Makkabi, 2005. 44. Rubányi, 1982, 166–176.

22 Csapody Tamás. „Káddis a bori munkaszolgálatosokért” in *Regio* 21/1, 2019, 242–259. <https://doi.org/10.17355/rkpkt.v27i1.249>

23 Kikötés: a hátul összekötött karokon való felfüggesztés, általában két órán keresztül.

azonban a munka megfelelő elvégzetetése volt a fontos, és a munkaszolgálatosoknak nem okozott külön szenvedést. Elfogadta a kisegyháztagok antimilitáns és a vallási előírásokat betartó magatartását, így az ő verésük és üldözésük megszűnt. Balogh András mintegy féléves parancsnoki idejének mérlegét az utána következő parancsnokkal való összehasonlítással együtt kell megvonni. A munkaszolgálatosok már-már nosztalgikusan gondoltak vissza Balogh Andrásra.²⁴ Az őt felváltó, 47 éves Marányi Ede alezredes ugyanis az első pillanattól kezdve az utolsóig mindent megtett annak érdekében, hogy a kényszermunka elviselhetetlen és életveszélyes legyen. Érkezése egyértelmű határvonal a bori munkaszolgálat történetében. A zsidókat nyíltan gyűlölő, a keretet folyamatosan a zsidó munkaszolgálatosok ellen uszító Marányi időszakában tömegesen alkalmazták a kikötést. Az eredetileg élelmiszer tárolására ástott krumplivermekben munkaszolgálatosokat kínoztak. A Marányit gúnyrajzokon ábrázoló Csillag Albert munkaszolgálatost, budapesti grafikusművészt, szisztematikusan kínoztatta, majd pedig hagyta, hogy a németek meggyilkolják. A Marányi érkezése után bekövetkező negatív változások nyomán megszorodtak a szökések. Az elfogottak közül Grünfeld és Friedmann Sándor munkaszolgálatosokat a magyar katonai bíróság halálra ítélte, majd Marányi 1944. április 2-án demonstratívan kivégeztette őket.²⁵

A bori munkaszolgálatosok első csoportját a visszahívásuk, a leváltásuk szándékával küldték ki. A háború menetének alakulása, a folyamatos bori munkaerőigény azonban felülírta ezt. A hadműveleti területen végzett bori munkaszolgálat 1943 végéig hasonlítható a belföldön végzett munkaszolgálatához. Mindegyik katonai kényszermunka volt; a munkaszolgálatosok Borban is kapcsolatban állhattak nemcsak a helyiekkel, de saját hozzátartozóikkal is. Az ellenőrzött tábori levelezőlapok és a „feketén” hazaküldött levelek és csomagok könnyítettek elszigeteltségükön. Balogh András idején működött a táborból való eltávozás lehetősége, és szabadságra is haza tudtak néhányan utazni. A súlyosabb betegeket pedig végleg hazaküldték. Marányi Ede megjelenésével, majd pedig a németek magyarországi megszállásával

24 Csongrád-Csanád Vármegyei Levéltár (MNL CsCsVL) B IV.2464/1950. Kertész István bori zsidó munkaszolgálatos tanúvallomása. Jegyzőkönyv. Nb. 586/1949-9. sz. 3.

25 Gervai, 1947, 36–37.

a helyzet alapvetően megváltozott. Marányi körbekeríttette a Berlin tábort, eltávozásra, szabadságra utazásra nem volt többé mód, kizárólag a szülőkkel lehetett levelezni, és 1944. március 30-án sárga zsidó csillagot festetett a munkaszolgálatosok ruháira.

A BORI MUNKASZOLGÁLAT MÁSODIK SZAKASZA

(1944. MÁJUS–1944. SZEPTEMBER 17.)

Magyarországon 1944. április 15–16-án megkezdődött a zsidók gettókba és gyűjtőtáborokba hurcolása. Egy hónappal később pedig kezdetét vette a magyarországi zsidók deportálása az auschwitz-birkenai koncentrációs táborba. A németek ebben az időszakban saját céljaik megvalósítása érdekében mintegy 110 ezer magyar munkást igényeltek, köztük 3000, Borba küldendő munkaszolgálatost. A Minisztertanács 1944. május 17-én tárgyalta a kiküldésről, és döntése szerint „magyar állampolgárt, kivéve zsidót nem adunk ki a németek által megszállt területre munkaszolgálatosnak”.²⁶ Sztójay Döme miniszterelnöksége és Csatay Lajos honvédelmi miniszteri ideje alatt így került sor újabb 3000 magyar zsidó munkaszolgálatos kiadására 1944. május legvégén.

A magyar–német tárgyalások nyomán a Honvédelmi Minisztérium újabb zsidó származású, különböző nemzetiségű és „tisztá” magyar legénységű munkaszolgálatos századok felállításáról döntött. A közel száz új munkásszázad közül került ki a Jászberényben és Vácon felállított 14 zsidó század. Utóbbi helyen általában 1944. május 19-ére szolt a behívó, és közel tíz nappal később, május 28-án indult a marhavagonokból álló szerelvény. A Jászberénybe szoló behívók később, általában 1944. június 4-ére szoltak, és innen június 10-én indult egy másik vasúti szerelvény Borba, szintén Budapesten, Belgrádon és Nišen keresztül. Az első csoporttal szemben tehát a második csoport végig vasúton tette meg az utat. A munkaszolgálatosoknak ez a második kontingense szerb területen már láthatta a partizánok vasúti robbantásainak nyomait és az őket kísérő magyar keret meglepődését, félelmét. A bori célba érést követően azonban a munkaszolgálatosokon lett úrrá a félelem: az előzetes hírekhez képest is sokkal rosszabb állapotokat találtak.

²⁶ Minisztertanácsi ülések jegyzőkönyve. 1944. május 17., 47. napirendi pont. Magyar munkások kiküldése a németek által megszállt területekre. Országos Levéltár (MNL OL) K/27. 1370.

Közöttük – akárcsak az első lépcsőben idehozottak között – többen voltak olyanok, akik már megjárta az ukrajnai munkaszolgálatot. Nagyon sokan voltak közöttük olyanok, akiknek a bori volt a harmadik-negyedik munkaszolgálatuk. A tapasztalatokkal rendelkezőket is meglepte azonban a bori környezet, a magyar keret és a német katonák durvasága, valamint a már közel egy éve kényszerszolgálatára fogott bajtársaik leromlott lelki, szellemi és fizikai állapota.²⁷

A BORI MUNKASZOLGÁLATOSOK

A zsidó munkaszolgálatosok mindkét bori csoportjába igen sok ismert vagy a háború után ismertté lett személyt osztottak be. A tudomány, a művészet, a média, a közelet, a gazdaság, valamint a rendvédelmi szervezetek jeles és később itthon és külföldön közismert, fontos személyiségei járták meg a bori kényszerszolgálatot. Közülük a leghíresebb Radnóti Miklós és Lukács László költők, továbbá Kardos G. György író, Erdős Péter későbbi popmenedzser és Kariel Gardosh későbbi izraeli karikaturista volt. A közel 190 fős kisegyházak tagjai közül pedig sokan lettek később saját egyházukban meghatározó személyek.

A munkaszolgálatosokat az akkori ország területéről éppúgy besorozták Borba, mint a mai Magyarország területéről. A zsidó munkaszolgálatosok közül a legidősebbek az 1903-as, míg a legfiatalabbak az 1926-os évfolyamhoz tartoztak. 1903 előtt született bori munkaszolgálatos kizárólag a kisegyházak századában fordult elő. A bori zsidó munkaszolgálatosok egymás között két csoportot különböztettek meg: a Kárpátaljáról származó „finneket” és a már említett ukrajnai munkaszolgálatot megjárta „ukisokat”.²⁸ Előzők tiszteletet vívtak ki fizikai munkabírásukkal, utóbbiak pedig a túlélési tapasztalataikkal. A munkaszolgálatosok maguk között nem illették külön névvel az érettségi után azonnal behívott, legfiatalabb korosztály tagjait. Szociológiai értelemben ők mégis egy jól megkülönböztethető csoportot alkottak. Jellemző volt rájuk, hogy nagy hasznát vették a cserkészként elsajátított ismereteiknek, hogy a bori volt az első munkaszolgálatuk, hogy megmaradtak az osztálytársi-baráti kapcsolataik. Életkorukból és helyzetükből eredően sokan közülük a *dzsem-borihoz* hasonlították bori munkaszolgálatukat. Mindezzel összefüggésben

27 Gál Dezső. „Bori napló” in *Életünk* 63/6, 2009, 32–49.

28 Somló Béla. *Bori napló*. Kézirat. Bor, 1944. szeptember 23-i bejegyzés.

megállapítható, hogy alapvető különbség volt az 1943-ban és az 1944-ben érkezettek között. A Borban töltött idő hossza (14 hónap/3,5 hónap) és a fogva tartás helye (központi tábor/altábor) alapján a zsidó munkaszolgálatosok tapasztalati és életben maradási esélyei között lényeges különbség volt.

A magyar jogszabályok különbséget tettek „sárga” és az úgynevezett keresztelkedett, „fehér” karszalagos zsidók között. A bori keret részéről a munkaszolgálat egész ideje alatt különbség mutatkozott a „fehér” karszalagosok javára (például a munkavezetők kijelölésében, a munkaelosztásban). A „sárgák” és „fehérek” külön barakkokban laktak, és a „fehérek” eljárhattak a vasárnapi katolikus tábori misére. A keresztény keret közelebb érezte magát a keresztény hitre áttért munkaszolgálatosokhoz, ami gyakran kölcsönösnek volt mondható. A „sárgák” és „fehérek” között nemritkán volt mindezek miatt konfliktus.²⁹ A visszavonuláskor a megkülönböztetés viszont elveszítette jelentőségét. A gyalogmenetek során a magyar és német katonák egyaránt tömegesen gyilkolták a „sárga” és „fehér” karszalagos zsidó munkaszolgálatosokat.

A Borba vitt kisegyházak tagjainak esetében ezzel ellentétes tendencia figyelhető meg. Vallási meggyőződésük miatt nem voltak hajlandók a katonasapka felvételére (Jehova Tanúi), vagy nem voltak hajlandók szombaton dolgozni (reformadventisták). Ezért bántalmazták őket, és életük is veszélyben forgott. Egységes fellépésük, kiváló munkateljesítményük és megbízhatóságuk okán később nemcsak elfogadták tőlük vallási előírásaik betartását, de tekintélyt is kivívtak maguknak. A velük szembeni kezdeti gyűlölet a hadművelleti területen szimpátiává alakult át. Nem számított immár antimilitarizmusuk és „hazaáruló” minősítésük. Az irányukba megnyilvánuló bizalmat jól jelzi, hogy a táborból katonai kíséret nélkül mehettek ki a napi munkákra. A visszavonuláskor végig élvezték a keret védettségét, miközben a német katonák többször akartak velük is végezni. A bori keret őket végig magyaroknak tekintette, szemben a zsidókkal.

A második magyar munkaszolgálatos csoport indulására és megérkezésére a korábbtól lényegesen eltérő belpolitikai és külpolitikai helyzetben került sor. Magyarország német megszállás alatt állt, és a gettókból 1944. május közepén megkezdődött a deportálás. Egy hónappal később a fővárosi zsidókat sárga csillaggal megjelölt házakba költöztették. Ebben a helyzetben még a bori munkaszolgálat is a menekülést és a túlélés lehetőségét jelentette.

29 Gervai Sándor. *Azt a kort nem fogjuk visszasírni*, Budapest: szerzői kiadás, 1947.

A háború kimenetele pedig már eldőlt: a keleti fronton a szovjet csapatok folyamatosan nyomultak előre, a nyugati fronton pedig hamarosan megkezdődött a normandiai partraszállás.

A második csoport munkaszolgálatosait vasútépítési munkákra kényszerítették Bor környékén. A németek ugyanis a dunai szállítás kiváltásának, az átrakodás nélküli, gyorsabb, közvetlen vasúti elszállításnak a lehetőségét keresték. Ezért a hegyeken keresztül új vasútvonal kiépítésébe fogtak. A mintegy 150 kilométer hosszú, keskenyvágányú vasutat Bor és a Belgrád közelében lévő Kostolac között kezdték el építeni. (A Kostolacon épülő ércfeldolgozó kohóba szállították volna a bori nyersanyagot.) A németek 1942 júliusától kezdték felállítani a vasútépítőket elszállásoló altáborokat. Az első kényszerszemlék 1942 augusztusában érkeztek ide Szerbiából. A magyar munkaszolgálatosok az altáborokban fogva tartott olasz hadifoglyok helyére kerültek.

A Borba vitt magyar kényszerszemlék, valamint a táborok és altáborok között alig volt kapcsolat. A világtól elzárt, körbekerített táborokban, idegen nyelvi közegben, és az eleve gyéren lakott hegyekben dolgoztak. Elzártaságukat fokozta, hogy a kapcsolattartás az otthon maradt családtagokkal a gettók felállítása és a deportálás miatt egyre nehezebb lett, vagy megszűnt. A munkaszolgálatosokkal való bánásmód elvileg egységesnek volt mondható, a gyakorlatban azonban mégis lényeges különbségek mutatkoztak. A bánásmód végig a Berlin táborban volt a legrosszabb, és általában minél távolabb esett egy altábor Bortól, a légkör annál kevésbé volt elviselhetetlen. Ez összefüggött a partizánok fokozatosan erősödő, de egészen 1944. szeptember legvégéig visszafogottnak mondható megjelenésével. A Tito-partizánok jelenléte a hegyekben érezhetőbb volt, mint Borban és közvetlen környékén. Megtörtént, hogy a partizánok az altáborból munkaszolgálatos orvosokat raboltak el, és ezzel ki is szabadították őket. Volt azonban arra is példa, hogy kirabolták a terepen dolgozó munkaszolgálatosokat. A partizánok kezdeményezte éjszakai lövöldözések a keret megfélemlítésére alkalmasak voltak, de komoly veszélyt nem jelentettek.³⁰ A táborok mindennapi életét meghatározták az ott szolgáló magyar katonák is. A hivatásos és tartalékos állományban lévőket (legénységet, altiszteket, tiszteket) a hivatalos dokumentumokban keretnek (katonai keretnek), a közbeszédben keretlegényeknek nevezték. Az adott tábor parancsnokának a magatartása pedig különösen meghatározó volt.

30 Darvas Ferenc. „Bori tartózkodásom leírása, 1943–1944” in *Tiszatáj* 63/5, 2009, 98–124.

A Heidenau és a Westfalen altáborokban például a táborparancsnokok elviselhetőbb körülményeket teremtettek, mint a Bregenz és a Rhön altáborokban. Az altáborokban eluralkodó bánásmód miatt a munkaszolgálatosok gyakran megkérték todtista munkavezetőiket, hogy munkaszüneti napon, vasárnap is kimehessenek dolgozni. A munkaszolgálatosok így a magyar keret elől kimenekültek a munkahelyeikre, ahol pihenéssel tölthették el a napot.

A VISSZAVONULÁS

Magyarország és Jugoszlávia szomszédja, Románia, 1944. augusztus 23-án kilépett a háborúból. Hamarosan Bulgária is megszakította kapcsolatait Németországgal. A szerb–román–bolgár hármas határ közelében fekvő bori bányavidék egyszerre a frontvonal közelségébe került. Ebben az új helyzetben a németek a bányászatot és a vasútépítést azonnal beszüntették, és elkezdődött a visszavonulás megszervezése. Az időközben Budapesten megalakuló, Lakatos Géza vezette kormány a bori munkaszolgálatosok visszahívása mellett döntött. A munkaszolgálatosok visszakapták a megérkezésükkor – a szökések megakadályozása miatt – tőlük elvett bakancsaikat. Az altáborokban raboskodó magyar munkaszolgálatosokat gyalogmenetekben visszavonták Borba. Nagyon sokan ekkor tudtak megszökni, és szerencsés esetben a kommunista Tito-partizánokhoz, más esetekben az ekkor már a németekkel együttműködő Draža Mihailović csetnik mozgalomhoz kerültek. A Heidenau altáborból Borba vezető nehéz gyalogmenet nyomán írta meg Radnóti Miklós az *Erőltetett menet* című híres versét. Őt és tábortársait a Borban lévő Brünn táborban helyezték el augusztus 29-én. A többi altáborból legkésőbb szeptember 7-éig megérkező magyar munkaszolgálatosok a szintén Borban lévő Drezda és Süd táborokba kerültek. Rég nem látott, vagy egymásról semmit nem tudó ismerősök és barátok találkoztak össze. A napok bizonytalanságban és hadi munkával, a védelmi állások értelmetlen megerősítésével teltek. A szintén bizonytalanságban lévő keret szadista módon viselkedett.³¹

A zsidó újév ünnepének kezdetén, *ros hášana* napján, 1944. szeptember 17-én indították el Magyarországra felé az első csoportot a Berlin táborból. A zsidó munkaszolgálatosok mindent megtettek annak érdekében, hogy végre hazaindulhassanak. Így volt ezzel Radnóti Miklós is, aki jó bakancsban,

31 Andai Ferenc. *Mint tanú szólni. Bori történet*, Budapest: Ab Ovo, 2003. 41–46.

egészségesen és – a lehetőségekhez képest – jó kondícióban indult útnak. A kisegyháztagok százada, néhány fő kivételével, szintén az első csoportba kapott beosztást. A visszamaradók irigyen és fájdalommal mondtak búcsút bajtársaiknak. Az utóbbi, a második csoportban elindítottak sorsa azonban összehasonlíthatatlanul szerencsésebben alakult. A mintegy 2400 főt számoló, és végül szeptember 29-én elindított csoport a menetelésük második napján felszabadult. A két csoport elindítása között eltelt 12 nap alatt a Titopartizánok ugyanis úgy megerősödtek, hogy már vállalni tudták a menet felszabadításával együtt járó fegyveres kockázatot. Végül a magyar és a német katonák által felégetett Heidenau altábor környékén tényleges harc nélkül lefegyverezték a magyar keretet. Megkezdődött az immár szabad munkaszolgálatosok hetekig tartó hegyi menetelése a partizánokkal, vagy csoportokba verődött bolyongásuk a hegyekben. A legyengült és teljesen lerongyolódott, fegyveres kiképzés nélküli munkaszolgálatosok döntő többsége haza akart menni, és nem akart partizánnak állni. A korábban megszököttek és a felszabadítottak közül összesen mintegy 200 fő lett partizán. Közülük például Román György, Rubányi Pál, Varró Vince lettek a partizánok orvosai, akik azután a frontvonalon és a tábori kórházakban nagy tiszteletet vívtak ki maguknak.

A partizánok rögtönítélő bírósága a bori keret mintegy hat tagját halálra ítélte és kivégezte. Köztük volt a Majdanpek környékén kivégzett Torma Frigyes zászlós. Az elfogott keretlegények közül sokan megszöktek, másokat a partizánok szabadon engedtek. Közülük többen visszatértek Magyarországra, és jelentették a történeteket, ami eljutott Marányi Ede alezredeshez is. A második csoportban elindítottak mintegy 98%-a végleg megmenekült. A többiek a településeket és közutakat ellenőrzésük alatt tartó, visszavonuló, vagy éppen a frontvonalat áttörő németek áldozata lett. Közülük többen haltak meg 1944. október 9-én, a Pek folyó melletti Kučevo váratlan német visszafoglalásakor. Utólag sokan úgy érezték, hogy a partizánok mellett, a harcok közepette az életük nagyobb veszélyben forgott, mint korábban bármikor.³² A partizánokkal való folytonos hegyi meneteléstől és éhezéstől teljesen kimerültek. A felszabadítottak jelentős csoportja tért vissza az 1944. október 3-án felszabadult Borba. Itt találkoztak a betegség miatt hátrahagyott mintegy 400 fős bori csoporttal. Az itt maradt menetképteleneket a tömeggyilkosság veszélye fenyegette, de végül valamennyien életben maradtak. A felszabadult

32 Andai, 2003, 115–124.

Borba visszaérkezők viszont azzal szembesültek, hogy sorstársaik közül sokan nem éltek túl a megpróbáltatásokat. A bori munkaszolgálatosok temetőjében mintegy 50 munkaszolgálatost temettek el. Köztük volt a betegségben elhunyt Lukács László költő, továbbá a balesetben és betegségben meghalt négy Jehova Tanúja. A temetőből 1964. november 17-én 47 főt exhumáltak. Végső nyughelyük a bori köztemető kriptájában található. Az altáborokban is számosan meghaltak balesetben és betegségben, de az ő végső nyughelyük ismeretlen.

A Berlin tábor közelében eltemetett munkaszolgálatosokat exhumáltak, és a bori köztemető kriptájában temették el őket 1964. november 17-én.

Fotó: Sosberger Pál magángyűjteménye.

Voltak, akik erőszakos halállal haltak meg. Marányi Ede nemcsak a már említett Csillag Albertet, de németek segítségével a Berlin tábor krumplivermében kínzott 23 zsidó munkaszolgálatost is hagyta meggyilkolni 1944. szeptember 15-én.³³ Őket a Bor melletti, úgynevezett 4-es kilométernél³⁴ lévő

33 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 3.1.9. V-144390/B.20. Homolya János tanúvallomása. Budapest, 1947. november 26. Nytsz.: 104.903./1947.

34 Bor belvárosától négy kilométerre délre lévő útelágazás.

téglagyárból 1950. március 2-án exhumálták. Végső sírhelyük a szabadkai izraelita temetőben található.

A felszabadított munkaszolgálatosok nem sokáig maradtak Borban. Ők és a szerb területen szétszóródott sorstársaik átkeltek a Dunán, és Aradon, valamint Temesváron élvezték a helyi zsidóság vendégszeretetét. Többségük 1944. december végéig maradt, de voltak, akik csak 1945 tavaszán tértek vissza Magyarországra. Romániából néhányan és Bulgárián keresztül mintegy 200-an vándoroltak ki Palesztinába. Köztük volt Kardos G. György, a későbbi híres író is.

AZ ELSŐ CSOPORT SORSA

Bor felszabadulásának időpontjában az első etapban elindított gyalogmenet még csak Újvidéken járt. A hazaérkezés gyors és szerencsés reménye ekkor már szertefoszlott. A menet parancsnokai Pataki Ferenc és Juhász Pál főhadnagyként voltak. Marányi Ede alezredes parancsának megfelelően a bori keret durván bánt a munkaszolgálatosokkal. A hegyek között és szerb területeken áthaladva a keret tartott a partizánoktól. Szökni is lehetett, de ekkor még tömeges szökésre nem volt példa. A napi gyalogmenet megterhelő, az ellátás gyenge volt, az utánpótlás pedig elmaradt. A keretnek is fárasztó volt az út, és ők sem számítottak arra, hogy útközben nem kapnak majd vasúti szállítást, és hogy nem a legrövidebb úton kell Magyarország felé gyalogniuk. A keret kegyetlenkedése Belgrád után, a német közigazgatás alatt álló, de Jugoszláviához tartozó bánáti útszakaszon kezdődött. Pancsova és Titel között a menet mintegy 200 tagját gyilkolták meg a helyi népi németekből szerveződő katonai alakulatok, a Deutsche Militz (DM) tagjai.³⁵ A Pancsova melletti Jabukánál legalább 133 bori zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg.³⁶ A magyar keret kivette részét a gyilkosságsorozatból, és eltúrta a DM katonáitól a menet megtizedelését. A gyalogmenet ekkor vált először „mozgó vesztőhellyé”. Újvidéken mintegy húszan megszöktek, köztük 1944. október 4-én Spira György, a későbbi jeles történész. A többiek Szenttamás és Verbász felé vánszorogtak tovább. A nyugat-bácskai Cservenkára október

35 Böhm, Johann. *Die deutschen Volksgruppen im Unabhängigen Staat Kroatien und im serbischen Banat. Ihr Verhältnis zum Dritten Reich 1941–1944*, Frankfurt am Main: Peter Lang, 2012. <https://doi.org/10.3726/978-3-653-02069-4>

36 Csapody Tamás. „A jabukai tömeggyilkosság” in *BUKSZ* 26/2, 2014, 156–162.

5-én értek, ahol az egybefüggő két téglagyárban szállásolták el őket. A téglagyárban írta Radnóti Miklós a *Razglednicák* (2) című híres versét. Október 7-én éjjel megkezdődött a bori munkaszolgálatosokat ért legnagyobb gyilkosságsorozat. Német katonák, a magyar keret támogatásával mintegy 700-1000 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. A vérengzést a közeledő szovjet csapatok miatt hagyták félbe. Ezután a magyar keret tagjai közül volt, aki mentette a túlélőket a kivégzőgödörből, és voltak, akik hajtóvadászatot indítottak a téglagyárakban elbújt munkaszolgálatosok után. Az egyik téglagyár halál-árkából 22 főnek sikerült kimenekülnie.³⁷ A Tito-partizánok és a szovjet csapatok bevonulása után a cservenkai áldozatokat három alkalommal exhumálták (1944. december 19.; 1945. január, 1957. november 4–5.). A zombori izraelita temetőben hantolták el őket, és feltehetően itt nyugszik a Cservenka és Zombor közötti útvonalon a német katonák által meggyilkolt közel 400 zsidó bori munkaszolgálatos is.³⁸

A korábban együtt vonuló menet Cservenka után három részre szakadt. A zsidó munkaszolgálatosok egyik csoportját Zomboron át Bajára, a másikat Mohácsra kísérték a német, horvát és bosnyák SS-katonák. Bajáig és Mohácsig, menet közben, közel 400 zsidó munkaszolgálatost gyilkoltak meg. Mohácsról a németek mintegy 40 főt vasúton Nagykanizsán át Körmendre, majd onnan Ausztriába vittek. Közülük valószínűleg csak néhányan éltek túl a holokausztot. A németek az életben maradt zsidó munkaszolgálatosokat Baján és Mohácson átadták a helyi magyar katonaságnak. A magyar katonák és a helyi lakosok példásan viselték gondjukat a munkaszolgálatosoknak, és sokakat meg is szöktettek. A bajai és mohácsi fogva tartás idején jelentette be Horthy Miklós kormányzó Magyarország kiugrását a háborúból. A bajai és a mohácsi boriakat, külön-külön csoportban, nyitott marhavagonajtókkal indították el Szentkirályszabadja irányába. Ott akarták végleg leszerelni őket. Ez azonban nem történt meg, mert Magyarországnak nem sikerült kiugrania a háborúból. A hatalom 1944. október 15-én a nyilas Szálasi Ferenc miniszterelnök kezébe került. A bajai és mohácsi boriak Szentkirályszabadjára már ismét katonák által őrzött, zárt marhavagonokban érkeztek meg.

37 Csapody Tamás. „A cservenkai halál-árok túlélői” in *Regio* 29/3, 2021, 137–167. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i3.137>

38 Csapody Tamás. „A cservenkai exhumálások története” in *Történelmi Szemle* 64/3, 2022, 481–511.

A legnagyobb megdöbbenés azonban csak ekkor érte őket: itt a kegyetlen bori keret várta őket.

A Cservenkáról elindult harmadik gyalogmenetben vonultak a kisegyházak tagjai szintén Zombor felé. A századukból ekkor azonban már hiányoztak a reformadventisták, mivel őket hittestvéreik 1944. szeptember 24-e körül Belgrád előtt megszöktették. A szökést irányító egyik szerbiai magyar szombatista helyezte őket biztonságba a németek által megszállt Belgrádban.³⁹ A kisegyházak századát a magyar keret kísérte Zomborig, ahonnan vonattal tették meg együtt az utat Kiskunhalasig. Itt a bori keret részt vett a vasúti pályaudvarnál történt, mintegy 160 zsidó munkaszolgálatos életét kioltó vérengzésben. (Az áldozatok nem bori munkaszolgálatos zsidók voltak.⁴⁰) A történetek után szintén vasúton folytatták útjukat Szentkirályszabadjára. Itt találkozott ismét a Cservenka után három részre szakadt bori menet maradéka, a mintegy 1600 zsidó, 153 Jehova Tanúja, valamint 8 nazarénus. Utóbbiak továbbra is egy századot alkottak. Őket azután 1944 decemberében gyalogmenetben elindították Szombathelyre, ahol a bori keretlegények felügyelete mellett különböző munkákra vezényelték ki őket. A Szombathelyt megközelítő szovjet csapatok előretörésekor nyugatra akarták a századot továbbküldeni. Erre azonban már nem került sor, és 1945 húsvétján, március utolsó napjaiban, teljes létszámban felszabadultak.

Szentkirályszabadján a végkimerülés állapotában lévő bori zsidó munkaszolgálatosok néhány napos pihenőt kaptak. Itt a bori maradék parancsnoka ismét Marányi Ede alezredes lett, aki tudott Cservenkáról és a második csoport megmeneküléséről. Mindezek tovább erősítették zsidógyűlöletét. Szentkirályszabadján nyolc bori munkaszolgálatos halt meg végelgyengülésben vagy lőtt sebek miatt. A szombathelyi kórházba közel 60 bori zsidó munkaszolgálatos került. Itt közülük sokan meghaltak vagy nyomuk veszett.

A németek 1944 októberében újabb magyar munkaerő átadását követelték Szálasi Ferentől. A nyilas kormány honvédelmi minisztere, Beregfy Károly vezérezredes 1944. október 26-án elrendelte zsidó munkaszolgálatos századok

39 Stevan Barat adventista levele Csapody Tamásnak. Bacchus Marsh (Ausztrália), 2006. november 6.

40 ÁBTL 3.1.5. O-16476. Jelentés Bodor Sándor meghallgatásáról. Budapest, 1973. május 2. 144-145. Nytsz.: 3/6.-251/73.306.

Mosonmagyaróvárra történő összevonását.⁴¹ A 70 zsidó munkaszolgálatos század közé került a hat, bori maradékból megalakított század is. A Baja vagy Mohács érintésével megérkezett boriak két külön csoportban indultak el Szentkirályszabadjáról október legvégén és november legelején Mosonmagyaróvár felé. Radnóti Miklós a továbbindulása előtt, itt írta meg utolsó ismert versét – *Razglednicák* (4). Akik túléltek Bort és a gyilkos meneteket, azokat ismét – német kérésre – észak felé irányították, hogy másodszor is átadják őket a németeknek.

A dunántúli menet parancsnoka Pataki Ferenc és Juhász Pál lett. Marányi ekkor vált el végleg a boriaktól, és Szombathelyre ment. A gyalogmenet azonban, a korábbiakhoz hasonlóan, minimális ellátás és a keret maximális kegyetlensége mellett haladt. A Veszprém–Győr útvonalon gyalogló menet útközben is veszteségeket szenvedett el. A bori menet megint „mozgó vesztőhelyé” vált. A menetképteleneket összegyűjtötték, és a menetet kísérő magyar katonák 22 főt meggyilkoltak Abda határánál, a Rábca töltésénél. Exhumálásukra 1946. június 19–20-án került sor. Az Abdánál meggyilkoltak közül nyolc főt 1946. szeptember 22-án a Kozma utcai izraelita, míg két főt egy nappal korábban a budapesti, Rákoskeresztúri új köztemetőben temettek el.

A honvédelmi miniszter rendeletének megfelelően, a bori munkaszolgálatosok maradék két csoportja 1944. november 7-én és 9-én elérte Mosonmagyaróvárt. A bori keret átadta őket a németeknek, akik a gyalogmenettel átlépték a korabeli magyar–német (osztrák) határt. A bevagonírozásra az ausztriai Zurndorf vasútállomásán került sor. A mohácsi boriakat a Berlin melletti sachsenhauseni koncentrációs táborba vitték. Innen különböző koncentrációs táborokba (Weimar-Buchenwald, Ravensbrück, Barth, Ludwiglust) szállították őket tovább. A bajai boriakat Zurndorfból a cseh–német határ melletti flossenbürgi koncentrációs táborba vitték, ahonnan Ohrdruf, Mittelbau-Dora, Herzbruck, Buchenwald, Bergen-Belsen és Dachau koncentrációs táborokba kerültek. A bori maradék mintegy 1600 fős létszámából összesen talán 500-an éltek meg a felszabadításukat.

41 M. kir. Honvédelmi Miniszter 975/M. 42-1944. számú rendelete.

A BORI TÁBORCSOPORT BESOROLÁSA

A németek által a bori bányavidéken létrehozott táborrendszer a funkcióját tekintve alapvetően munkatábor volt. Bizonyos csoportoknak (például olasz katonáknak) hadifogoly- és munkatáborként, más csoportoknak (például partizánoknak) büntető- és munkatáborként működött. A magyar katonai munkaszolgálatosok számára, a zsidók és a kisegyháztagok szempontjából egyaránt kényszermunka- és büntetőtábor volt. A németek szempontjából a magyar munkaszolgálatosok munkások voltak és maradtak egész ottlétük alatt. A magyar keret szempontjából azonban, különösen 1943 decemberétől, Bor elsődlegesen katonai büntetőtábor lett. Mindezt azért is kell megemlíteni, mert a munkaszolgálatosokkal való bánásmód változása Borban megelőzte a honvédelmi miniszter erre vonatkozó rendeletét. Csataj Lajos honvédelmi miniszter ugyanis csak 1944. június 7-én adta ki a zsidó munkaszolgálatosok „hadifogolytáborszerű” elhelyezésére és őrzésére vonatkozó bizalmas rendeletét.⁴² A magyar munkaszolgálatosok helyzetében a visszavonuláskor, azon belül is 1944. szeptember 17-étől következett be ismét érdemi változás. A státuszuk ekkor megint egyértelműen romlott, mivel halálmenetekben, azaz „mozgó veszthelyekként” érték el Magyarországot határait.

AZ ÁLDOZATOK ÉS AZ ELKÖVETŐK SORSA 1945 UTÁN

A világháború befejeződésével és a bori munkaszolgálatosok felszabadulásával a szenvedéstörténetük nem ért véget. A koncentrációs táborokban felszabadítottakra előbb rövidebb-hosszabb regenerálódás várt, majd a hazautazás nehézsége. Sokan nem tértek vissza Magyarországra, széjjelszóródtak a világban. Valamennyiüket érintette azonban a pótolhatatlan veszteség, hiszen távollétükben hozzátartozóik többségét meggyilkolták. Ők maguk sem voltak biztonságban. A volt bori munkaszolgálatos zsidók közül és a volt bori kisegyháztagok közül is többeket elvittek „málenkij robotra” a Szovjetunióba.⁴³ Az elhurcolt volt bori kényszermunkások ekkor szovjet kényszermunkások lettek. Közülük a négy reformadventista halt meg szovjet táborban. A magyar hadseregben betöltött „hadifogolytáborszerű” státuszuk után

42 Az 151., 158. számú elnöki 42.1944. rendelet a zsidó kisegítő munkásszázadokban dolgozó, hadiüzemi munkásokra, mérnökökre és egyéb szakemberekre vonatkozott.

43 A bori zsidó és Jehova Tanú munkaszolgálatosok közül néhány főt, a reformadventisták közül négy, a nazarénusok közül három főt vittek szovjet munkatáborba.

ténylegesen is hadifoglyok lettek. A katonai szolgálatot megtagadták, nem vettek részt semmilyen harcban, de a Szovjetunióban kellett tovább szenvedniük a Horthy-rendszer bűneiért.

Magyarország felszabadulása után a szovjet katonák azonnal megszállták az országot. A szovjet típusú pártállami diktatúra végül 1949-re épült ki. A számonkérések az új, de még kialakulatlan politikai rendszer keretei között kezdődtek meg. Az igazolóbizottságok és népbíróságok előtt sorra jelentek meg a különböző politikai vagy háborús bűncselekményekkel megvádolt személyek. A bori keret számos tagja eltűnt Nyugaton. A Szálasi-időszak alatt előléptetett Marányi Ede hungarista ezredes büntetlenül és békésen, Antal Fehér álnéven élte le hátralévő éveit a Német Szövetségi Köztársaságban (NSZK). Balogh András alezredes kevesebb mint nyolc hónapot töltött börtönben, de a bori időszaka utáni parancsnoki magatartása miatt marasztalták el. A népbíróságok 1945 és 1949 között a bori katonai keret számos tagját ítélték el vagy mentették fel. Kizárólag csak a dunántúli bori menetet kísérők közül 18 fő ellen folyt nyomozás, vagy született felmentő vagy elmarasztaló ítélet.⁴⁴ A nyomozásokban és a népbíróságok munkájában olykor megjelent a munkaszolgálatosokban élő reváns igénye. A kiségyházak tagjaiban nem élt ez az igény, és a népbírósági perekben gyakran az idézés ellenére sem mentek el tanúskodni, vagy ha igen, akkor is gyakran csak a védelem tudta használni a vallomásaikat. Más esetekben éppen távollomradásukkal segítették a gyanúsítottakat. Voltak azonban olyan népbírósági perek is, ahol a kiségyházak tagjainak tanúvallomásai önmagukban is megalapozták a súlyosabb ítéletek kiszabását.

A nyomozásokban és a népbíróságok munkájában tetten érhetők a szakmai hibák és politikai elfogultságok. A tanúvallomásokat szigorú forráskritikával kell kezelni, és az ítéletek nem állták ki minden esetben a „jog próbáját”. Ugyanakkor ezek a népbírósági perek nem moshatók össze az 1949 utáni ügynevezett koncepciós perekkel, amelyek Rákosi Mátyás kommunista pártvezető totalitárius rendszerének kiépülését szolgálták.

A bori keretből háborús bűntett elkövetése miatt hat főt végeztek ki. Közülük öten nyugszanak a Rákoskeresztúri új köztemető 298-as parcell-

44 Csapody Tamás. „Horváth József bori keretlegény élete és halála” in *Mozgó Világ* 36/8, 2010, 88–95.

lájában.⁴⁵ 1947-ben végezték ki Asztalos Ferenc szakaszvezetőt, Juhász Pál főhadnagyot, Sisák György tizedest, Szokolics Ferenc honvédot és Tólas András hadapródőrmestert. Ők az egyik nemzeti panteonként működő parcellában alusszák örök álmukat. A bori keret három kivégzett tagjának neve felkerült „A hazáért haltak vértanúhalált” feliratú márványtáblára is. A 2007 novemberétől kibontakozó tiltakozások hatására a márványtáblák feliratát és az azon szereplő neveket megváltoztatták, és ma már a háborús bűntettek elkövetőinek sírjairól hiányzik a nemzeti címer. A parcella 2012-től Magyarország 12 nemzeti emlékhelyének egyike, ahol az állami és pártvezetők rendszeresen koszorúznak.

A bori tömeggyilkosságok ügyében soha, senkit nem vontak felelősségre itthon vagy külföldön. Az abdai tömeggyilkosság, illetőleg Radnóti Miklós meggyilkolásának ügyében az állambiztonsági szolgálat 1967 és 1977 között titkos nyomozást folytatott. A tömeggyilkosság elkövetésével gyanúsított öt bori keretlegény ellen nem emeltek vádat. A koronatanú, az egyedüli beismerő vallomást tett gyanúsított, Bodor Sándor tizedes a vallomása időpontjában súlyos agylágyulásban szenvedett. Ezért senki ellen nem emeltek vádat.⁴⁶ A cservenkai tömeggyilkosság ügyében az NSZK-ban indult nyomozás 1960-ban. A nyomozást ezt követően kiterjesztették a Cservenka és Baja között történt gyilkosságokra is.⁴⁷ A mintegy 400 tanút felvonultató nyomozás 1972-ben fejeződött be. A német hadsereg különböző rendfokozatú katonái közül 22 fő került a gyanúsítottak közé. Bizonyítékok hiányában azonban ebben az esetben sem emeltek senki ellen vádat. A 2000-ben történt perújrafelvétel idején a két fővádolt már meghalt.⁴⁸

A világban szétszóródott bori munkaszolgálatosok különbözőképpen élhettek a kárpótlási igényükkel. A kommunista Magyarországon élőknek erre csak korlátozottan volt lehetőségük. Egyéni vagy szervezett formában, magyar és nemzetközi szervezeteken keresztül, a rendszerváltozás előtt és után is történt részükre valamilyen szerény kárpótlás. Ez egyszeri kifizetést

45 A háborús bűntett elkövetése miatt halálra ítélt hatodik bori keretlegényt, Császár János főtörzsőrmestert Szegeden végezték ki, 1945-ben.

46 Csapody Tamás. „Abdai gyilkosok” in *Aetas* 25/1, 2010, 66–92.

47 Zsidók kivégzése Cservenkán, 1944. október 7–8-án (1 Js 9/68., 3 Js 677/64.). Zsidók menete Bortól Bajára. Bundesarchiv, Ludwigsburg, B 162/4081., B 162/4082., B 162/4083., B 162/20325.

48 Csapody Tamás. „Német nyomozás a cservenkai tömeggyilkosság ügyében” in *FONS* 24/2, 2017, 143–223.

vagy járulékfizetést jelentett. A kárpótlások folyósítója számos esetben a Siemens-Bauunion GmbH jogutódja volt, amely gyakran vitatta a kárpótlás jogalapját.

A bori munkaszolgálatral összefüggésben számos emlékművet emeltek. Ezek ünnepélyes, állami avatásain a jugoszláviai és a magyar izraelita hitközségek képviselői, valamint volt munkaszolgálatosok egyaránt részt vettek. Emlékmű avatására került sor a bori Berlin tábor felett 1982. május 7-én, a bori köztemető kriptájánál 1964. november 11-én, Jabukánál 1945. március 18-án és a cservenkai áldozatok zombori tömegsírjánál 1964. április 14-én. Ezek azonban inkább a fasisztákat legyőző partizánokra és a fasizmus áldozataira emlékeznek. Borban máig jól ismerik Radnóti nevét, első szobrát a volt München altábor közelében, a mai Bori-tónál állították fel 1984. május 5-én. Az itt raboskodó két költőről, Radnóti Miklósról és Lukács Lászlóról utcát neveztek el Borban. Az Abda melletti Rábca folyó partján Radnóti-emlékhelyet hoztak létre 1966. május 7-én, ami napjainkban is zárandokhely.

Volt bori munkaszolgálatosok Budapesten, a Holokauszt Emlékközpontban 2004-ben (balról jobbra: Mayer Rudolf, Szauer László, Papp Lajos, Papp Bálint, Markovits Pál, Kádár István). Fotó: Csapody Tamás.

A háború után a hallgatás évtizedei következtek. A partizánnak állt volt bori munkaszolgálatosok közül többen magas rangú jugoszláv kitüntetést kaptak. A Rákosi-korszakban a volt bori munkaszolgálatosokat Magyarországon titoista kémnek tartották, és üldözték őket. A bori munkaszolgálat emlékezetének fenntartásában sokat tettek a különböző országokba került túlélők. Magyarországon kívül Ausztráliában, Franciaországban, Izraelben, Jugoszláviában (Szerbiában) és Kanadában is működött ilyen egyszemélyes „emlékezetközpont”.

A volt bori munkaszolgálatosok nem alapítottak nemzetközi szervezetet. A magyarországi volt bori munkaszolgálatosok összefogására is csak igen későn, 1962-ben került sor. A Nácizmus Üldözötteinek Bizottsága keretein belül megalakult Bori Csoportnak több száz tagja volt. A kiségyházak tagjai közül utolsóként Szinger Ádám Jehova Tanúja 2024-ben, Bozsor János reformadventista 1997-ben, Papp Bálint nazarénus 2017-ben halt meg. A legidősebb zsidó túlélő a 98 éves Gergely István Ausztráliában, a 99 éves Ilkovics Márton Izraelben, 99 esztendőes Ungár Jenő pedig Budapesten él.